

УРОКИ ФОНЕТИКИ В НОВІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ШКОЛІ НА ЗАСАДАХ КОМПЕТЕНТІСНОГО Й ОСОБИСТІСНО- ОРІЄНТОВАНОГО ПІДХОДУ ДО НАВЧАННЯ

С. І. Єрмоленко, З. О. Митяй, Т. В. Сіроштан

Ключові слова: компетентнісний та особистісно-орієнтований підхід до навчання, орфоепічні уміння, фонетичні навички.

У сучасній Концепції “Нова українська школа ” важливу роль відіграє розумне поєднання інтелекту та духовності, усвідомленого і керованого розвитку внутрішніх переконань і потреб особистості, формування нової системи пізнання. Великою мірою формуванню мовленнєвих умінь і навичок сприяє компетентнісний й особистісно-орієнтований підхід до навчання.

Останнім часом переглянуті застарілі підходи до викладання традиційних уроків із метою вкраплення до них елементів компетентнісного й особистісно-орієнтованого підходу до навчання.

На нашу думку, фонетику в загальноосвітніх навчальних закладах найкраще вивчати в комплексі з усіма рівнями мови (синтаксисом, морфологією, лексикою і фразеологією), а не лише з орфоепією, орфографією, графікою.

Актуальність дослідження полягає у тому, що ми пропонуємо компетентнісний та особистісно-орієнтований підхід до навчання фонетики в 5–6 класах.

Мета дослідження полягає у тому, щоб виявити зв'язок між компетентнісним й особистісно-орієнтованим підходом до навчання фонетики в 5–6 класах.

Відповідно до мети передбачені такі *завдання*:

- 1) проаналізувати праці вчених психологів, методистів і лінгвістів з цієї проблеми;
- 2) визначити теоретичні засади уроків із фонетики через призму компетентнісного й особистісно-орієнтованого підходу до навчання;

3) описати урок і завдання з фонетики на уроках української мови в 5–6 класах.

Досліджували проблему у своїх працях С. Єрмоленко, О. Рудницька, Л. Скуратівський, С. Цінько.

Нині мовна освіта перебуває у пошуках нових шляхів ефективного навчання школярів загальноосвітніх шкіл, коледжів, гімназій і ліцеїв. Дедалі частіше можна почути про нагальну потребу визначити шляхи виходу з кризи. У зв'язку з цим потребують кардинальних змін наукові розробки з методики навчання української мови.

Концепція “Нова українська школа ” [3], чинна навчальна програма “Українська мова ” [4; 5] ґрунтуються на компетентнісному та особистісно-орієнтовному підході до навчання. Концепція передбачає “розроблення принципово нових державних стандартів загальної середньої освіти, які повинні ґрунтуватися на компетентнісному та особистісно-орієнтованому підході до навчання, враховувати вікові особливості психофізичного розвитку учнів, передбачати здобуття ними умінь і навичок, необхідних для успішної самореалізації в професійній діяльності, особистому житті, громадській активності ” [3].

Відомо, що українська мова, так само як і її методика, поступово втрачала свій народний, національний ґрунт і колорит, духовне обличчя, окрім того, сфера вживання мови катастрофічно звужувалась, а грамотність учнів невпинно падала. Тому Концепція “Нова українська школа ” передбачає реалізацію низки заходів, щоб українська мова посіла належне місце серед інших державних мов світу.

Л. Скуратівський стверджував: “Той факт, що вміння без сторонньої допомоги оволодівати знаннями є умовою успішного розвитку мовленнєвої культури, пояснюється, по-перше, закономірностями пізнавального процесу – від дій за зразком учень поступово повинен переходити до творчих, самостійних дій, інакше інтерес до навчання падатиме, знижуватиметься його ефективність. По-друге, курс української мови в загальноосвітній школі

зкладає лише основи мовленнєвого розвитку, а його вдосконалення продовжується протягом життя ” [7, с. 3].

“Державна національна програма “Освіта. Україна XXI століття ”, чинні програми з рідної мови поставили перед вищою і загальноосвітньою школами завдання “відродження і розбудови національної системи освіти як найважливішої ланки виховання свідомих громадян української держави ” [1, с. 16]. Важливим компонентом такого виховання є знання фонетичної системи сучасної української мови.

Якщо покликатися на С. Єрмоленко, то вона зазначає: “Формування фонетичних навичок здійснюється на основі систематизації фонологічних явищ української мови, що обов’язково передбачає врахування провідних універсальних закономірностей організації засвоєння відповідно до стадій формування фонетичних навичок ” [2, с. 201].

У програмі “Українська мова ” для 5 класу [4] з темою “Будова слова. Орфографія ” (9 год. + 1 год на повторення) пропонуються така підтема з орфографії: написання префіксів *пре-*, *при-*, *прі-*.

Далі в програмі “Українська мова ” для 5 класу 30 год. + 2 надається на тему “Фонетика. Графіка. Орфоепія. Орфографія ”.

У 6 класі загальноосвітніх навчальних закладів пропонується програма “Українська мова ” [5], де поряд з наступними розділами мови (словотвір, морфологія) пропонуються теми з орфографії.

У початкових класах діти з фонетичними властивостями мови знайомляться поки що фрагментарно. Учні ще не сприймають і не можуть сприймати мову як організовану цілісну систему. Систематичний курс вивчення рідної мови починається щойно з 5-го класу, коли в дітей уже з’являється здатність осмислювати явища в їхньому взаємозв’язку, помічати певні закономірності.

Лінгвістичні теми в 5-му класі в розумінні пропедевтики логічно розглядати, починаючи з найскладнішого і найочевиднішого мовного утворення і кінчаючи найелементарнішим складником: текст – потім речення – потім словосполучення – далі члени речення – слово (лексика) – після цього

морфеми (будов слова) і нарешті фонетика (і правопис). Саме така ієрархічна організація виражальних засобів мови – від тексту до фонему – і забезпечує економне й точне вираження змісту. І це мусять збагнути учні, інакше вони не зрозуміють суті мови як інструменту мислення й спілкування.

Фонетика української мови – це надзвичайно струнка й раціонально побудована система, у якій діють чіткі внутрішні закони. Кожен звук у ній має свою точно визначену за чотирма ознаками нішу: за участю тону і шуму, за місцем перепони, за способом подолання перепони і за палаталізацією. Звуки краще розподілити у такому порядку:

1) за участю тону й шуму всі 38 фонем поділяються на чотири групи: голосні – творяться з чистого тону (їх є шість); сонорні – тон переважає над шумом (їх теж є шість, не враховуючи трьох пар м'яких); дзвінкі – шум переважає над тоном (їх 8, не враховуючи м'яких); глухі – творяться лише із шуму; голосні звуки розпадаються на дві групи: голосні переднього ряду із серединним /u/, який може уподібнюватися до верхнього /i/ та середнього /e/, а ті – до нього, та голосні заднього ряду із серединним /o/, який уподібнюється до верхнього у та нижнього /a/, а ті – до нього; сонорні звуки перед ними вимовляються завжди ясно, без будь-яких деформацій. Парами виступають лише дзвінкі та глухі (крім запозиченого звука /ϕ/, який не має пари) й за певних умов можуть уподібнюватися, але таких випадків украй мало: дзвінкі перед глухими оглушуються лише в шести коренях, глухі перед дзвінками одзвінчуються в десяти незапозичених і в кількох запозичених коренях;

2) за місцем перепони на шляху видихуваного повітря приголосні поділяються на п'ять чітко окреслених груп: губні, яких було б чотири, якби не іншомовний звук /ϕ/; зубні тверді, яких є вісім (чотири свистячі й чотири несвистячі); зубні м'які, яких так само вісім (чотири свистячих і чотири несвистячі); піднебінні, до яких входять чотири шиплячі, а також, так би мовити, позасистемні /p/, /p'/ та /й/ і три задньоротові та один глотковий. З цими групами звуків тісно пов'язані фонетичні й правописні явища: чергування приголосних, уподібнення приголосних, розподібнення приголосних, злиття приголосних, спрощення в групах приголосних, уживання м'якого знака,

вживання апострофа тощо.

Саме цей взаємозв'язок, цю зумовленість фонетичних явищ і повинні збагнути діти, вивчаючи рідну мову на засадах компетентнісного й особистісно-орієнтованого підходу до навчання, а не тільки те, що там чи там ставиться апостроф або м'який знак, там чи там випадає звук, а такі от звуки уподібнюються чи розподібнюються. У такому навчанні важливе не механічне накопичення знань, бо знання бувають і помилкові, і фальшиві, а проникнення в суть явищ, розуміння їхньої природи. Навчаючись на засадах компетентнісного й особистісно-орієнтованого підходу до навчання, дитина повинна насамперед діставати відповідь на питання “чому” і “як”, а не просто твердження “так”, бо так сказав якийсь мудрий чоловік.

Розпочинаючи вивчення фонетики й правопису, діти повинні передусім міцно засвоїти відмінність між буквами й звуками та встановити відповідності між ними, щоб надалі не сплутувати їх. До речі, вже під час аналізу слів за будовою, який мав би проводитися раніше, слід звертати увагу учнів на те, що в словах типу (*рідного*) *краю*, *земля*, *сім'я* закінчення (змінна частина слова) не *ю*, *я*, а /а/, /у/. Не розуміючи цього, діти не засвоять повноцінно фонетику, а отже, й правопис.

За компетентнісним й особистісно-орієнтованим підходом до навчання розгляд фонетики потрібно починати з приголосних звуків, і насамперед з їхньої класифікації. Адже без ознайомлення з особливостями приголосних не завжди будуть зрозумілі деякі явища, пов'язані з функціонуванням голосних звуків (чергування /о/ з /а/ після /г/, /к/, /х/; чергування /е/ з /о/ після шиплячих та /й/ тощо).

Після цього можна розглядати особливості голосних звуків та явища, пов'язані з ними. До речі, говорити учням, наприклад, про складоподіл до того, як вони засвоять поділ приголосних на сонорні, дзвінки й глухі, – це марна, безпредметна розмова.

Чергування /у/ – /в/, /і/ – /й/, як і випадки вставлення та викидання голосних, має вивчатись у зв'язку з поняттям милозвучності української мови, а не як випадкове, нічим не зумовлене, позасистемне фонетичне явище.

Правопис слів іншомовного походження за компетентнісним й особистісно-орієнтованим підходом до навчання слід розглядати насамкінець як явище, яке не завжди підпорядковане питомим для української мови законам. На цьому тлі діти ще виразніше відчують і побачать наскільки наша мова впорядкована, досконала, логічна.

Для успішної реалізації навчальних завдань у процесі вивчення фонетики потрібно запроваджувати наявні в методичному арсеналі активні методи навчання, що стимулюють позитивну мотивацію роботи, забезпечують розумову і мовленнєву активність. Оптимальними з цього погляду є самостійні спостереження над мовою й мовленням, мовний експеримент, тести, проблемні та пізнавальні завдання і запитання тощо. Основне місце у системі роботи над фонетикою належить вправам, оскільки засвоєння знань на теоретичному і практичному рівнях проходить одночасно, доповнюючи одне одного. Вправи повинні бути різноманітними, з кожної теми подані в ієрархічній послідовності, містити елементи новизни, що потребує самостійного обґрунтування, певних інтелектуальних зусиль.

На уроках фонетики мають переважати усні вправи, і виконання будь-якої з них супроводиться роботою з орфоепії. Напр.: *Прочитайте виразно текст Володимира Самійленка “Дбаймо про фонетичну красу мови ”. Визначте, які види милозвучності зазначені автором. Створіть усно власний роздум про красу української мови: “У першу чергу я хочу говорити про фонетичну красу нашої мови, про те, чим вона псується, та нагадати ті засоби, які має жива народна мова, щоб додержувати тієї краси. Відомо було досі, що вкраїнська мова своєю доброзвучністю займає одно з перших місць (може, третє або четверте) між усіма європейськими мовами. Цю думку дуже легко пояснити фактами фонетики. Наша мова (в основному своєму діалекті) має тільки чисті, виразні голосівки (vocalis) /a/, /e/, /i/, /u/, /o/, /y/. Глухих і невиразних голосівок, таких, як, наприклад, англійські голосівки, або як німецьке /ǝ/, або французькі /eu/, /un/, /on/ і т. п., зовсім немає. Вона не любить такого поєднання шелестівок (consonans), яке тяжко вимовити (німецькі: *pferd*, *kopf* або вірменське *Мухет*). Вона має кілька засобів до урівноваження*

вокалізму з консонантизмом, себто кількості голосівок з шелестівками, в цілях більшої евфонічності, засобів, цілком аналогічних мові італійській. І коли не займає першого місця по евфонічності, то тільки через те, що в кількох словах, – небагатьох, але часто вживаних, – допускає негармонійне з'єднання шелестівок: *бг, пхн, ткн* – *бгати, пхнути, ткнути* і взагалі порушує фонетичну рівновагу в бік консонантизму трохи частіше, ніж мови італійська й іспанська” [8, с. 12].

Як відомо, чи не найпоширенішими помилками в усному мовленні є помилки в акцентуації слів. Тому в центрі уваги під час вивчення наголосу стоїть завдання – формувати навички правильного наголошування слів. Серед вправ належне місце повинен посісти аналіз наголошення слів у художніх, зокрема відомих з уроків літератури поетичних, текстах, які переконують учнів, що рівномірне поєднання наголошених і ненаголошених складів є основою ритмомелодики мовлення. Вивчення наголосу в 5-му класі відбувається в основному на практичному рівні. Шляхом спостереження над мовленням знання учнів поповнюються відомостями про роль наголосу в українській мові: він фактично об'єднує слово, виконує смисло- і форморозрізняльну функцію, визначає мелодику мовлення. Пізнавальне завдання на визначення наголосу в різних словах та формах того самого слова дає учням можливість самостійно зробити висновки про те, що український наголос вільний, бо може припадати на будь-який склад, і рухомий, оскільки при словозміні багатьох слів пересувається з одного складу на інший.

Напр.: *Прочитайте слова-антоніми, правильно їх вимовляючи. Поставте наголоси.* Корисно – шкідливо, веселий – сумний, високий – низький, гнеться – піднімається, рідкий – густий, друг – ворог, темрява – світло, глибокий – мілкий, хвалити – гудити, охолоджувати – нагрівати, проводити – зустрічати, легко – важко. Напр.: *Поставте іменники в множині. Зробіть висновок про наголос в іменниках II відміни:* брат, яр, край, час, вік; ворон, стовбур, тулуб, допис, голос; лиман, кавун, казан, рушник, моряк; поле, море, весло, село, яйце, серце; веретено, коромисло, маляtko.

Для успішної реалізації навчальних завдань у процесі навчання фонетики потрібно запроваджувати наявні в методичному арсеналі активні методи навчання, що стимулюють позитивну мотивацію роботи, забезпечують розумову й мовленнєву активність. Оптимальними з цього погляду є самостійні спостереження над мовою й мовленням, мовний експеримент, тести, проблемні та пізнавальні завдання і запитання тощо. Основне місце у системі роботи над фонетикою належить вправам, оскільки засвоєння знань на теоретичному і практичному рівнях проходить одночасно, доповнюючи одне одного. Вправи повинні бути різноманітними, з кожної теми подані в ієрархічній послідовності, містити елементи новизни, що потребує самостійного обґрунтування, певних інтелектуальних зусиль.

На уроках фонетики мають переважати усні вправи, і виконання будь-якої з них супроводиться роботою з орфоепії. У мовознавстві два вимовні стилі – книжний і розмовний. Книжний стиль характеризується додержанням орфоепічних норм, чіткою артикуляцією звуків і складів, нормативним наголошенням, паузами між словами, адекватним інтонуванням. На формування навичок саме такого стилю мовлення слід спрямовувати учнів 5–6 класів під час засвоєння знань із фонетики. Через добір матеріалів для вправ є можливість реалізувати культурологічний підхід до вивчення фонетики. Особливо цінними з цього погляду є прислів'я, приказки та скоромовки – жанр народної творчості, репрезентує жартівливі вислови, скомпоновані зі складних для вимови слів. Використання скоромовок урізноманітнює навчальну технологію, викликає позитивні емоції, що інтенсифікує навчання. Напр.: *наш садівник розсадівникувався; летіла лелека, заклекотіла до лелеченят; росте липа біля Пилипа.*

Розпочинаючи опрацювання будь-якого лінгвістичного розділу, учні передусім з'ясовують, що вивчає цей розділ, усвідомлюють семантику слова-терміна, яке його називає, завдяки чому вільно і правильно використовують його в мовленні. Робота над терміном є своєрідним вступом, спроектованим на узагальнення всіх понять і категорій, що вивчаються в розділі. Напр.: *Термін «фонетика» має два значення: 1) звукова будова мови; 2) розділ мовознавства,*

який вивчає звукову будову мови. Учні 5 класу вживають його в обох значеннях. Осмисленню і запам'ятовуванню терміна сприяє словникова робота над лексемами із коренем *—фон—* : учні добирають слова з цим коренем, тлумачать їх значення, шукають спільне у звучанні й семантиці. Так створюється навчально-мовленнєва ситуація, яка дає можливість усвідомити значення терміна, збагатити й уточнити словник і стимулює висловлювання. При цьому можуть використовуватися слова *фонограма, фонотека, мікрофон, телефон*, а в певних умовах і *фоніка* (звукові засоби милозвучності, емоційності й виразності), *фоноскоп* (прилад для вивчення звукових особливостей мови). Смісловий підхід до роботи над термінологією, встановлення асоціативних зв'язків між словами позитивно позначається, окрім усього, на розвитку аналітичного мислення учнів 5–6 класів.

Майже всі фонетичні поняття і явища, які опрацьовуються в 5 класі, вивчалися в початковій школі, однак найчастіше апіорі, як незаперечна істина. Тому на новому етапі основну увагу слід приділити розкриттю й осмисленню учнями природи й суті виучуваних мовних явищ, їхніх взаємозв'язків і внесенню елементів новизни у зміст і технологію навчання. Відомості про звукову будову української мови в 5 класі подаються ширше і системніше, ніж у початкових класах, адекватно науковій теорії, зрозуміло, з урахуванням принципу доступності. Зважаючи на вікові особливості учнів 5 класу та характер лінгвістичного матеріалу, належне місце має посісти емоційно-смісловий підхід до навчання.

Основною одиницею фонетики є звук. Осмисленню місця звука серед інших мовних одиниць й одночасно усвідомленню системності мови сприяє спостереження над мовою, під час якого учні, прочитавши або розказавши напам'ять уривок твору із 5–6 речень, обґрунтовують думку про те, що прочитане є текстом, виділяють у ньому речення, в одному з них – слова, а у двох-трьох словах – звуки. У підсумку стверджується теза: звук – це найменша неподільна мовна одиниця.

Шкільна програма передбачає диференціацію звуків мови і мовлення. Це винятково важливо для свідомого засвоєння багатьох фонетичних понять,

оскільки усуває суперечності, з якими стикалися учні у процесі опрацювання фонетики. Так, вивчаючи систему звуків української мови, молодші школярі засвоювали, що в її складі 6 голосних і 32 приголосних, а транскрибуючи, позначали ще й звуки [e^u], [и^e], [o^y], [н'], [б], [г] тощо, які не має у цій системі. Отже, введення названих понять сприяє реалізації таких важливих загальнодидактичних принципів, як науковість і свідомість навчання. І все ж, із нашого погляду, у шкільній фонетиці варто послуговуватися загальноприйнятим терміном *фонема*. Адже він, по-перше, співзвучний з назвою розділу, тому не становить труднощів у засвоєнні й запам'ятовуванні; по-друге, шкільна фонетична термінологія (*звук, голосний, приголосний, дзвінкий, глухий, уподібнення* тощо) українська походженням, нею володіють діти з початкових класів і термін *фонема* буде чи не єдиним невідомим їм терміном; по-третє, використання його полегшить усвідомлення суті двох близьких, але різних понять, допоможе уникнути ототожнення їх.

Основні ознаки лінгвістичних понять фіксуються у визначеннях, що несуть наукову характеристику. Визначення звука мови і звука мовлення ґрунтується на різних аспектах, у яких розглядаються мовні звуки. А такими є: акустичний (фізична сутність звука), фізіологічний (творення мовних звуків, робота мовних органів) і соціальний, або функціональний (роль звуків мови).

Визначення звука мови ґрунтується на функціональному підході. Учні 5 класу мають досягнути, що в процесі мовлення людина вимовляє величезну кількість звуків, однак реально усвідомлюється і виділяються тільки ті одиниці, які служать для побудови й розрізнення слів, тобто для їх розпізнавання. Отже, звук мови (фонема) – це найменша звукова одиниця мови, що служить для творення і розрізнення слів та їх форм.

До осмислення поняття звук мови (фонема) учні 5 класу можуть іти як індуктивним, так і дедуктивним шляхом. Але в кожному разі їм належить зрозуміти, що це функціонально значуща одиниця. Оптимальним для досягнення цієї мети є виконання вправ аналітичного й конструктивного характеру, які супроводять спостереженням над мовою з елементами пошуковості. Наприклад, пропонується утворити два слова із звуків –

“цеглинок” [т], [и], [п], [а], [и], [с] (*писати, сипати*), три – із [о], [а], [в], [р], [т] (*автор, варто, товар*) і розповісти про роль звуків у мові. Підбиваючи підсумок, говориться про те, що звуки мови нагадують цеглини, оскільки служать будівельним матеріалом для творення слів, але вони різні за звучанням, тому при оформленні слова важливо додержувати відповідної послідовності в розташуванні та сполученні звуків. У розрізняльній функції звуків мови учні 5 класу переконуються, працюючи над вправою на додавання їх до початку і кінця слів (*вісті – двісті; лис – лист*), на “виймання”, “вставлення” звуків (*влада – вада; чари – чвари*). Такі вправи, окрім усього, активізують навчальну роботу, формують загальноосвітні вміння і навички аналізувати явища, встановлювати взаємозв’язки між ними, узагальнювати, а також тренують слух, увагу до звучання і значення близьких за звуковим складом слів.

Робота над відомостями про звук мови, його роль може поєднуватися з розвитком мовлення – збагаченням й активізацією лексичних запасів учнів 5 класу. Так, тренуючись у конструюванні й зміні звукового складу слів, діти тлумачать значення лексем, уводять їх у речення або й розповіді. Лексичний матеріал створює умови для уточнення словника, зокрема розуміння значення деяких паронімів, розрізнення їх. Об’єктом такої роботи можуть бути *коток* і *каток*; *кампанія* й *компанія*; *фас* (вигляд обличчя, предмет спереду) і *факс* (апарат для передавання і приймання звукової інформації й повідомлення, передане ним); *автонім* (справжнє ім’я, на відміну від псевдоніма), *анонім* (автор, який умисне приховує ім’я) і *алонім* (друге ім’я особи, географічної назви: *Богдан-Зиновій, Дерт-Тарту*).

Звук мовлення виділяється і визначається на основі акустичного й фізіологічного аспектів, тобто як фізичне явище, що виникає внаслідок хвильових коливань, створених артикуляцією і роботою мовних органів. Отже, звук мовлення – це найменша неподільна одиниця мовленнєвого потоку, що утворюється однією артикуляцією мовного апарату. Осмислення учнями 5 класу цього поняття проходить у процесі спостереження за творенням звуків і поєднується з вивченням будови та роботи мовного апарату. Зауважимо, що

ознайомлення з будовою мовного апарату, роллю й роботою мовних органів обов'язково потрібне не тільки для розуміння природи звуків мовлення, а й для свідомого засвоєння класифікації звуків, фонетичних процесів уподібнення і спрощення, складоподілу, а також для самоконтролю за вимовою окремих звуків і виправлення дефектів мовлення. У класах із високим рівнем підготовленості такі відомості учні можуть опрацювати самостійно, прочитавши текст відповідної вправи й розглянувши малюнок до нього. Із менш підготовленими учнями 5 класу будова мовного апарату й особливості артикуляції звуків вивчаються методом повідомлення з використанням муляжу чи малюнка.

Працюючи над особливостями творення звуків, учні 5 класу повинні зрозуміти, що звуковий бік мовлення відіграє винятково важливу роль, бо зміст висловлювання передається та сприймається через звучання, і неправильна вимова нерідко приводить до нерозуміння мовця, спотворює зміст, а то й відвертає увагу слухача, справляє неприємне враження. Вивчаючи роботу, учні 5 класу на уроці чи в позаурочний час докладно з'ясовують особливості артикуляції звуків, вимова яких не відповідає літературним нормам, працюють із дидактичним матеріалом, який забезпечує тренування мовних органів у вимові таких звуків. При цьому враховується принцип індивідуалізації навчання, стимулюється орфоепічна пильність, культивується самоконтроль.

Мовленнєвий і мовний аспекти вивчення фонетики взаємопов'язані, оскільки стосуються того самого мовного явища – мовних звуків, які є основою комунікації. У шкільній фонетиці обидва аспекти представлені, але вивчаються в єдності.

Найтиповішими помилками в трактуванні поняття мовного звука є сплутання його з буквою, що зумовлено ототожненням названих понять. Тому з перших уроків фонетики потрібно домагатися правильної вимови звуків, а після вивчення графіки – паралельного називання букв. Добрі наслідки щодо цього дають фонетично-графічний і графічно-фонетичний розбори: *воля* [во'л'а] – ве, о, ел, я і *моря* – ем, о, ер, я – [мо'р'а]. Осмисленню й диференціації понять *звук мови, звук мовлення, буква*, взаємовідношень їх допоможе таблиця, де показано,

що 38 звуків мови, властивих українській мові, виявляються у безлічі звуків усного мовлення і позначаються 33 буквами на письмі.

На уроках фонетики учні 5 класу прилучаються до звукового запису слів – транскрипції. До речі, вважаємо, що у вжиток учнів 5 класу слід увести слова *транскрипція*, *транскрибувати*, якими вони послуговуються на уроках іноземних мов. Транскрипція, як відомо, використовується для точної фіксації звукового складу слів і є спеціальною системою знаків (фонетична абетка), за кожним з яких закріплений окремий звук. Відомості про транскрипцію учні 5 класу можуть здобути самостійно, прочитавши і переказавши наявну в підручниках інформацію, що сприятиме забезпеченню їхньої пізнавальної та мовленнєвої ініціативи. На перших етапах для транскрибування добираються прості за фонетичною будовою слова, в яких звуки виявляються в інваріантах – стоять у сильній позиції (голосні – під наголосом, приголосні – перед голосними або сонорними): [ти'хо], [зви'чно]. Пізніше, вивчаючи вимову голосних і приголосних, уподібнення, подовження, діти прилучаються до транскрибування слів, де звуки мови реалізуються позиційними і комбінаторними модифікаціями: [ви^ед'ін':а], [с'ц'і'ле^нно].

Одним із пріоритетних завдань шкільного курсу фонетики є ознайомлення учнів 5 класу з фонетичною будовою української мови. Системне розуміння мови на фонетичному рівні передбачає передусім засвоєння класифікації звукових одиниць в їхніх взаємозв'язках. В основі класифікації звуків, як багатьох інших лінгвістичних понять, лежить принцип опозиції, який ґрунтується на функції їх, особливостях творення і звучання.

У шкільному курсі вивчається класифікація звуків мови (фонем). Опрацювання її варто починати з повідомлення про те, що звуки кожної мови є певною системою, яка відрізняється від системи будь-якої іншої мови їхньою кількістю, співвідношенням між різними класами, звучанням. Учні 5 класу пригадують, що в українській мові функціонує 38 звуків мови – 6 голосних, 32 приголосних. Шляхом бесід з'ясовується, що нашій мові властиві звуки, яких немає навіть у мовах близькоспоріднених (напр., [д'ж], [д'з], [д'з'], [г] – у російській). При цьому запобігається ототожнення звука і букви, адже учні 5

класу можуть назвати літери української абетки, яких немає в інших мовах із кириличним письмом. У процесі вивчення класифікації звуків ураховуються загальнодидактичні принципи наступності й новизни: школярі повторюють, уточнюють і поглиблюють відомості про групи звуків, акцентуючи увагу на ознаках, за якими вони виділяються.

Найбільшим протиставленням у системі звуків української мови є протиставлення голосних і приголосних. Із початкових класів діти знають голосні та приголосні звуки, можуть назвати їх. Учні 5 класу осмислити ці знання – усвідомити загальновизнаний триєдиний критерій такого поділу: голосні та приголосні розрізняються:

- 1) функцією (голосні складотворчі, приголосні нескладотворчі),
- 2) артикуляцією (голосні творяться при відкритому мовному каналі, приголосні – при перекритому перепонами),
- 3) акустичними особливостями (голосні творяться голосом, приголосні – шумом і голосом або тільки шумом).

Основи поділу звуків на голосні і приголосні осмислюються у процесі пізнавальної бесіди, яка супроводжується спостереженням над мовою і мовленням. Складотворну роль голосних учні 5 класу усвідомлять, виділивши склади, скажімо, у двоскладовому слові з трьох звуків та односкладовому – з шести (напр., *ера* і *страйк*). Визнавши, що в слові, яке має вдвоє більше звуків, складів удвоє менше, учні 5 класу пригадують завчене з початкових класів: у слові тільки складів, скільки голосних звуків. Артикуляційні відмінності між голосними і приголосними учні 5 класу можуть досягнути, шукаючи відповіді на запитання: *чому і яку групу звуків дехто з дослідників називав «ротовідкривачами», а яку – «ротозакривачами»?*

Відповідь підтверджується вимовою «ротовідкривачів» ([a], [o], [y], [i], [и], [е]) і «ротозакривачів» ([б], [п], [в], [м], [ф], [г], [х], [к], [ґ], [й], [д], [д'], [т], [т'], [з], [з'], [с], [с'], [ц], [ц'], [л], [н], [л'], [н'], [д'з], [д'з'], [р], [р'], [д'ж], [ш], [ч], [ж]). Так учні 5 класу самостійно встановлюють, що під час вимови голосних рот розкритий і струмінь видихуваного повітря проходить вільно, а вимова приголосних характеризується прикритою ротовою порожниною, бо мовні

органи, зокрема язик, зуби, губи, створюють перепони. Відмінність у звучанні голосних і приголосних діти встановлюють, голосно і протяжно вимовляючи за вчителем усі ці звуки. Унаслідок спостереження учні 5 класу зрозуміють природу голосних і приголосних, легко самостійно оформлюють визначення їх.

Класифікація голосних у 5 класі не вивчається. Однак з'ясування їх артикуляції важливе з погляду роботи над вимовно-слуховою культурою учнів 5 класу. Тому в умовах діалектного або чужомовного оточення слід разі потреби описати вимову відповідних звуків, пам'ятаючи, що найістотнішими при творенні голосних звуків є зміна об'єму та форми порожнин мовного апарату (ротової, носової, фарингальної). Підсумовуючи, варто зауважити, що в українській мові функціонує 6 голосних звуків ([a], [o], [y], [i], [и], [e]). У мовленні вони мають варіанти, зокрема наближаються у вимові до інших голосних. Називаються найпоширеніші позиційні варіанти – звуки мовлення [e^н], [и^н], [o^у], позначення яких додаються до знаків фонетичної транскрипції (діакритичні знаки), ілюструються записи окремих слів: [се^нло'], [ви^нсе'лий], [ко^ужу'х].

Приголосні, як відомо, класифікуються з урахуванням кількох аспектів. Учні 5 класу в повному обсязі вивчають класифікацію приголосних, в основу якої покладено палаталізацію та участь голосу (роботу голосових зв'язок) у творенні їх. Крім того, із початкових класів учні 5 класу пам'ятають, що групи приголосних, як губні ([б], [п], [в], [м], [ф]) утворюються за допомогою участі губ, як шиплячі ([д^ж], [ш], [ч], [ж]) і свистячі [з], [з'], [с], [с'], [ц], [ц'], [д^з], [д^з']) визначаються за акустичним враженням, таким чином відрізняються серед інших приголосних звуків.

Вивчення класифікації приголосних починається з поділу їх на м'які ([й], [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [д^з'], [р']) та тверді приголосні звуки ([б], [п], [в], [м], [ф], [г], [х], [к], [г], [д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н], [д^з], [р], [д^ж], [ш], [ч], [ж]). Насамперед учні 5 класу повинні засвоїти, що м'які приголосні – повноцінні компоненти звукової системи української мови, тому висловлювання типу: [с] буває твердим [с] і м'яким [с'] – неправомірне, бо [с] твердий приголосний, [с'] – м'який приголосний. Це самостійні звуки мови, оскільки беруть участь у

творенні слів, служать для їхнього розрізнення. Переконаються в цьому учні 5 класу, добираючи пари слів, що розрізняються тільки одним, парним твердому м'яким приголосним: *сіл – сила, сік – син, весілля – висить* тощо. У такий спосіб демонструється функціональна ознака поділу приголосних на тверді й м'які.

Відмінність між твердими і м'якими приголосними сприймаються на слух, і м'які учні 5 класу виділяють інтуїтивно. Тому спостереження за артикуляцією цих звуків зайве. Проте за умови відсутності в певній говірці парних твердого і м'якого, наприклад, [p'] у говірках південно-західного наріччя ([ра'сно] або [ра'ст]), з'ясовується потреба докладно розглянути відмінність у вимові таких звуків. А вона полягає в тому, що при вимові м'яких на основну артикуляцію звука накладається додаткова – язик підіймається до твердого піднебіння в місці артикуляції, звужуючи резонатор, який впливає на тональність звука. Для постановки літературної вимови відповідного звука практикується робота із звукозаписом спеціально дібраних скоромовок:

1) *Ліз лис Лисим лісом, Ніс хвіст Низом-низом. Хвіст об терен Обдер. В лісі кажуть тепер: «Ліз лис...».*

2) *Перепілка – гарна птиця, Та хлоп'ят вона боїться, Бо хлоп'ята беруть гілку І лякають перепілку. Не потрібно так лякаться, В неї п'ять перепелят.*

3) *Прилетіли горобці – Говорили про крупці; Не про крупці, Не про крупцю, А про крупячко.*

4) *Біжать стежини Поміж ожини. І вже у Жені Ожина в жмені.*

5) *Шишки на сосні, Шашки на столі. У Соні шашки, А у Сими – шишки. Для синків-молодців Мати напекла млинців. І хвалили молодці Ті млинці на молоці.*

6) *Шило шубку Шурі шило, Шовком, шерстю, шви обшило. Вийшла шубка прехороша Нашій Шурі на порошу.*

7) *Гава таву запитала: – Ти на танок не літала? – Не літала я на танок, То й прогавила сніданок.*

8) *Ніс Гриць горіх через поріг. Став на горіх, упав на поріг.*

9) *Приснивсь сьогодні сон синиці: Приніс сусіда сік з суниці.*

Поділ приголосних на тверді і м'які доцільно подати учням 5 класу на окремій таблиці (табл.1), де є всі приголосні й позначені корелятивні пари їх за твердістю і м'якістю.

Таблиця 1. Поділ приголосних на тверді й м'які

тверді	[б], [п], [в], [м], [ф], [г], [х], [к], [г], [д], [т], [з], [с], [ц], [л], [н], [д'з], [р], [д'ж], [ш], [ч], [ж]
м'які	[й], [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [л'], [н'], [д'з'], [р']

За таблицею учні 5 класу розповідають самостійно про поділ приголосних на тверді та м'які. Підсумовуючи, підкреслюється, що такою є системою твердих і м'яких звуків мови. А в мовленні губні, шиплячі та [г], [х], [к], [г] мають пом'якшені (напівм'якість) варіанти, найчастіше в позиції перед [і], під впливом його вимови. Ілюструються записи пом'якшених, транскрибуються слова з ними: [х'іт], [к'іт], [г'імн], [г'ібралтар], [б'ілка], [ф'ін], [п'іт], [в'ікно], [м'ісце], [ш'іс'т'], [ч'ітко], [д'ж'ігіт], [ж'інка].

Засвоєння поділу приголосних на дзвінкі і глухі має важливе як теоретичне (усвідомлення особливостей звукової системи рідної мови), так і практичне значення (із ним пов'язана низка правил орфоепії – одзвінчення й оглушення приголосних у літературному мовленні – та орфографії – написання слів із звукосполученнями дзвінких і глухих).

З початкових класів учні 5 класу знають, що приголосні діляться на дзвінкі й глухі. Пізнавальна і мовленнєва активність учнів 5 класу під час актуалізації знань забезпечується витлумаченням ними слів *дзвінкий* (здатний звучати голосно, чітко; дзвеніти) і *глухий* (який чується нечітко) та самостійним обґрунтуванням думки про те, чому так названо ці групи приголосних. Один з учнів 5 класу викладає, а інші доповнюють вивчені в початкових класах відомості про дзвінкі та глухі приголосні. Щоб поглибити знання і домогтися осмислення їх, у 5 класі акцентується увага на параметрах такого поділу, тобто розглядаються функції, вимовні й акустичні особливості цих груп приголосних у їх зіставленні. Цього вимагає й усвідомлення визначень глухих і дзвінких, де вони зіставляються за артикуляцією (під час вимови дзвінких голосові зв'язки

дрижать, під час вимови глухих – ні) та звучанням (дзвінкі приголосні творяться шумом і голосом, глухі – тільки шумом).

Смолорозрізнавальну роль дзвінких і глухих учні 5 класу усвідомлюють, зіставляючи пари слів, звуковий склад яких різниться дзвінким і парним йому глухим (*казка – каска, п'ядь – п'ять*). Артикуляційні й акустичні відмінності між дзвінкими і глухими зрозуміють, спостерігаючи за артикуляцією і звучанням дзвінкого та парного йому глухого, які мають усі спільні риси (положення й артикуляція губ чи язика), крім роботи голосових зв'язок: [б] – [п], [з] – [с]. Внаслідок спостереження учні 5 класу формують власну думку про роль, особливості творення та звучання дзвінких і глухих звуків.

Повторення відомостей про кореляцію дзвінких і глухих варто організовувати так, щоб зосередити увагу на парах, у визначенні яких учні 5 класу найчастіше помиляються. Результативним тут буде навчальне тестування. Дітям при цьому рекомендується в разі сумніву вдаватися до самоконтролю шляхом спостереження за роботою голосових зв'язок. Тест може бути такий:

Дзвінкі і глухі створюють пари:

- 1) [дʲж]– [дʲз], [г]– [х], [ж] – [ш], [в]– [ф], [г]– [к];
- 2) [д]– [т], [з]– [с], [ч]– [ш], [з']– [ц'], [б]– [п];
- 3) [дʲз']– [ц'], [г]– [х], [г]– [к], [-]– [ф], [дʲж]– [ч].

Приголосні протиставляються ще за співвідношенням голосу і шуму. На цій основі виділяються сонорні і шумні. Учні 5 класу ознайомлюються із сонорними, у звучанні яких голос переважає над шумом. Принцип виділення сонорних з-поміж дзвінких проілюструвати важко, тому учні сприймають цю, нову для них інформацію на віру. Характерною своєрідністю сонорних у системі приголосних, яку слід наголосити, є відсутність парних їм глухих.

З метою узагальнення і систематизації знань про систему звуків української мови на завершальному етапі слід ознайомити учнів 5 класу ще й з ієрархією гучності їх, що важливо для правильного складоподілу. З цією метою можна запропонувати завдання пошукового характеру: розташувати класи

звуків (чи окремі звуки) в порядку наростання (або спадання) гучності (голосні, сонорні, дзвінкі, глухі), обґрунтувати думку.

Основною вправою під час узагальнення відомостей про звуки мови є частковий фонетичний розбір, що включає характеристику звуків, кожний з яких потрібно чітко і правильно вимовити. При цьому акцентується увага на артикуляції ізольованих звуків, виправляється досить поширена вимова приголосних із призвуком або й із голосним (*ги, ки, хи* і под.). Як уже згадувалось, особливої уваги потребує у процесі розбору диференціація понять «звук» і «буква». Щоб застерегти учнів 5 класу від сплутування їх, на перших етапах варто практикувати тільки фонетичний розбір, оминаючи питання про позначення звуків на письмі: [т'уле'н'і] – голосні: [у], [е], [і]; приголосні: [т'] – м'який, глухий; [л] – твердий, сонорний; [н'] – м'який, сонорний. Ефективним є фонетичний розбір слів на слух, без попереднього запису. Така вправа, окрім усього, вдосконалює слухову культуру учнів 5 класу. Пізніше, під час фонетично-графічного аналізу, який переважає у шкільній практиці, належної уваги потребує виділення і характеристика звуків у словах, які пишуться за позиційним (складовим) принципом, і тому відсутня повна відповідність між звуками і буквами (звукосполучення позначаються буквосполученнями). Отже, учні 5 класу мають усвідомити, що у слові *сяє* літера *с* (*ес*) не позначає і не може позначати звука [с']; тут буквосполучення [с'а] передається буквосполученням *ся*, а звукосполучення [йе] – літерою *є*.

Активізувати навчальну роботу учнів 5 класу у процесі узагальнення знань про систему звуків можна через шаради, наприклад: *У слові чотири звуки; 1) наголошений голосний, 2) глухий шиплячий приголосний, парний дзвінкому [дж]; ненаголошений голосний, який у вимові наближається до [и]. 4) сонорний м'який, парний твердому [н'], ціле слово – синонім іменника школяр). Відповідь: учень*; метаграм, наприклад: *перетворити, замінивши глухий приголосний на парний дзвінкий: поживний напій – у ворону: кава – гава; ранг за званням – у добрий або злий дух: чин – джин; підмінивши два глухих парними дзвінками, зробити з тривалості дії музичного мистецтва і оркестр, що до нього вдається: час – джаз; поставивши на місце твердого парний*

м'який, зробити із злака – хижака: **рис** – **рись**; логогрифів, наприклад: додавши до вигука захоплення безпарний глухий, назвати синонім слова **професія**: **ах** – **фах**. Зацікавлять учнів 5 класу фонетичні загадки-нісенітниці, наприклад: коли частина патрона вогнепальної зброї стає випуклістю на тілі? – По заміні глухого [к] парним дзвінким [г] – **куля** – **гуля**; Я в руки взяв козу нову і заходивсь косить траву (І. Січовик) – **коза** – **коса**.

До системних фонетичних явищ української мови належить сполучуваність звуків у лінійній послідовності. Так, сполучення голосних майже не властиві сучасній українській мові, вони трапляються тільки в словах іншомовного походження або на межі морфеми (теж здебільшого в словах іншомовного походження), відсутні звукосполучення м'якого приголосного з [и], [р'] – у кінці складу тощо. До системних явищ нашої мови належить також модифікації окремих приголосних у певній позиції – асиміляція й дисиміляція.

Українській мові, як відомо, притаманна в основному регресивна асиміляція, тобто уподібнення попереднього приголосного наступним: *футбол* [фудбо'л], *день* – *дня* [д'н'а]. У шкільному курсі вивчаються чотири найпоширеніші типи уподібнення: за дзвінкістю, глухістю, палатальністю та за місцем і способом творення, що включає і подвійну асиміляцію: *дочці* [доц':і'], *зсипати* [с:и'пати]. Зауважмо, що останнє уподібнення не називається, оскільки класифікація приголосних за місцем творення, зокрема виділення зубних й альвеолярних, програмою не передбачено. Щоб уникнути труднощів під час опрацювання типів асиміляції, можна говорити про уподібнення свистячих і шиплячих. Хоч ці терміни не розкривають суті уподібнення, але знайомі учням 5 класу і називають групи приголосних, що взаємодіють. Обійти ж цю асиміляцію неможливо, бо вона досить поширена і з нею учням 5 класу доведеться стикатися пізніше, коли йтиметься про вимову і написання префіксів *з-*, *роз-*, *без-* та творення деяких іменникових і дієслівних форм: *зчеп* [шчеп], *розшук* [ро'ш:ук], *книжці* [кни'з'ц'і], *мчишся* [мчи'с':а].

Щоб учні 5 класу збагнули природу уподібнення, доцільно повторити відомості про сильну і слабку позицію приголосних і розповісти, що в потоці мовлення артикуляція одного звука пристосовується до артикуляції іншого.

Скажімо, під час вимови глухого [к] у слові **екзамен** голосові зв'язки уже підготовлені до вимови наступного дзвінкого [з], тобто напружені і дрижать, унаслідок чого утворюється не безголосий [к], а дзвінкий [г], який відрізняється від [к] тільки участю у вимові голосових зв'язок. Учні мають знати також, що уподібнення може відбуватися повною мірою і частково. У першому випадку попередній приголосний звучить, як наступний, і вони зливаються в один довгий звук, наприклад: *зсадити* [с:ади'ти]; у другому – уподібнення проходить не за всіма ознаками: *розклад* [ро'склад], *дошці* [до'с'ц'і]. Принагідно учні 5 класу прилучаються до транскрибування слів з довгими приголосними.

Різновиди уподібнення найкраще вивчати за таблицею 2 (табл. 2).

Таблиця 2. Типи уподібнення

Типи уподібнення	уподібнюються	приклади
За дзвінкістю	Глухі [т'], [с'], [к]- дзвінкими	Боротьба [бород'ба'] Просьба [про'з'ба] Вокзал [вогза'л]
За глухістю	Дзвінкі [з], [г] – глухими	Зсадити [с:ади'ти] Розкол [роско'п] Вогко [во'хко]
За м'якістю	Тверді [л], [н], [д], [т], [з], [ц], [д'з] – м'якими	Бранці [бра'н'ц'і] Кузня [ку'з'н'а] Цвях [ц'ва'х]
Свистячих	Свистячі [з], [с] – шиплячі	Зжати [ж:а'ти] Розчути [рошчу'ти] Випасши [ви'паш:и]
Шиплячих	Шиплячі [ж], [ч], [ш] – свистячі	Стежці [сте'з'ц'і] Звичці [зви'ц'і] Мишці [ми'с'ц'і]

Опрацювання таблиці 2 буде ефективним за умови, якщо акцентуватиметься увага на приголосних, які уподібнюються, і учні 5 класу усвідомлюють умови процесу асиміляції, аналізуючи суть фонетичних змін у

поданих і самостійно дібраних словах. Зафіксовані в таблиці 2 особливості асимілятивних змін доповнюються деякими важливими з погляду орфоепії й орфографії відомостями. Так, учні 5 класу мають знати, що одзвінчення [к] властиве словам іншомовного походження, наприклад: *вокзал, рюкзак, екзотика, экзамен*, написання яких не перевіряється, а запам'ятовується; оглушуються тільки два приголосних – [з] і [г], причому [з] – лише в префіксах *з-* та *роз-* (*зсунути, розпуск*), а [г] – у середині слів (*легко, вогко, нігті, кігті, дігтяр*), інші ж приголосні не оглушуються (*казка, стежка, грудка, грядка*). Немає оглушення [з] у префіксі *без-* (*безцінний, безтурботний*) та *роз-* (*розклад, розпач*) – перед [с] (*розсуд, розсада*).

Найпоширеніша в українській мові асиміляція за м'якістю. Їй піддаються в позиції перед м'якими і пом'якшеними всі тверді приголосні, що мають корелятивні пари серед м'яких, за винятком [р], наприклад: *хатні* [ха'т'н'і], *пісні* [п'іс'н'і], але *борня* [борн'а]. Написання слів з уподібненням за палатальністю вивчається в орфографічній темі “Позначення м'якості приголосних на письмі”. Проте під час розгляду цього уподібнення як фонетичного явища, слід наголосити, що воно є орфоепічною нормою, хоч на письмі найчастіше не позначається.

Характеризуючи уподібнення альвеолярними (шиплячими) зубних (свистячих), варто наголосити, що воно трапляється переважно на межі морфем, наприклад: *розишити* [рош'и'ти], *пронісиш* [прон'і'ш'и]. Асиміляція ж зубними альвеолярними найчастіше засвідчується у формах слів, напр.: *ручці* [ру'ц'і], *подушці* [по'ду'с'ц'і]. Перехід шиплячих у свистячі практично завжди поєднується з їх пом'якшенням, бо наступний свистячий – це регресивна асиміляція – в таких ситуаціях м'який. Подвійних асимілятивних впливів (за місцем творення і глухістю) зазнають дзвінки свистячі перед глухими шиплячими, напр.: *зшити* [ш'и'ти], *розчуті* [рош'ч'ути].

Вправи, присвячені уподібненню, повинні охоплювати всі його різновиди і мати в основному синтетичний характер: звукові процеси розглядаються як фонетичні явища і трактуються з погляду вимови і написання. Немає сумніву, що, чим краще осмислять учні 5 класу природу й умови уподібнення, тим

легше вони опанують правила орфоепії й орфографії і вправніше керуватимуть ними у практиці спілкування.

Одним із характерних для української мови засобів милозвучності, пов'язаних з особливостями сполучуваності звуків, є спрощення в групах приголосних, яке вивчається у 5 класі. Традиційно в школі це явище розглядається з погляду орфографії й відоме з початкових класів. У 5-му класі необхідно з'ясувати суть поняття і домогтися правильного вживання терміна на позначення його. Спрощення приголосних – це фонетичне явище, яке властиве усному мовленню, і на письмі може не позначатися. Та в словах *шістнадцять*, *шістсот*, *студентський*, *студентство* тощо, які пишуться за морфологічним принципом, спрощення відбувається, хоч на письмі не закріплене.

У шкільній фонетиці за традицією вивчаються чотири групи приголосних, що спрощуються – [здн], [ждн], [стн], [стл], хоча частотність сполучувань [здн], [ждн] дуже обмежена. А от спрощення груп приголосних [стс'к] (*паціфістський*, *туристський*), [нтс'к] (*студентський*, *гігантський*), [нтств] (*студентство*, *агентство*), [скн] (*писнути*, *плюснути*, *тиснути*) трапляється набагато частіше. Тому, враховуючи, крім сказаного, принцип перспективності, учні 5 класу варто ознайомлювати також з спрощенням цих звукосполучень. Пізніше, у розділі “Словотвір” (6 клас), учні будуть характеризувати не лише написання, а й вимову слів з ними.

Склад в акустичному сенсі, є поєднанням найгучніших, голосних, з менш звучними, приголосними, у послідовності звучання. Із фізіолого-артикуляційного погляду, склад – це зростання і спад напруженості мовних органів, унаслідок чого частини мовленнєвого потоку вимовляються одним поштовхом видихуваного повітря. З обома аспектами природи складу учні 5 класу практично ознайомлені з першого класу: вони знають, що склад твориться голосними у сполученні з приголосними або й без них і вимовляється одним поштовхом видихуваного повітря. Відомий учням і поділ складів на відкриті й закриті.

Труднощі у процесі вивчення відомостей про склад пов'язані зі складоподілом. Зауважимо, що проблема складоподілу, зокрема при збігові

двох і більше приголосних між голосними, є однією з найскладніших у науковій фонетиці. У школі теорія складоподілу не вивчається: учні 5 класу членують слова на склади інтуїтивно, на слух. Щоб уникнути грубих помилок, треба знати дві основні особливості українського складоподілу: 1) тяжіння до відкритих складів і 2) тенденцію наростаючої гучності. Тому *смі-шно*, *лі-чба*, *се-стра* (перший склад відкритий, другий починається глухим, після якого йде гучніший – дзвінкий чи сонорний, а далі – найгучніший, голосний), але *пал-ко*, *слаб-кий* (сонорний і дзвінкий, перед голосним, маємо менш звучний – глухий). У шкільній практиці досить поширене ототожнення учнями 5 класу фонетичного поняття (складоподіл) й орфографічного (перенос слів). Тому їх слід протиставити. Учні 5 класу повинні засвоїти, що у разі збігу двох або більше приголосних межа між складами тільки одна, а перенос має варіанти.

Вивчення наголосу в 5-му класі відбувається в основному на практичному рівні. Шляхом спостереження над мовленням знання учнів 5 класу поповнюються відомостями про роль наголосу в українській мові: він фонетично об'єднує слово, виконує смисло- і форморозрізнявальну функцію (*скла'ди* і *склади'*; *ру'ки* і *руки'*), визначає мелодику мовлення (*Реве' та сто'гне Дні'пр широ'кий...*). Пізнавальне завдання на визначення наголосу в різних словах (*ма'ти*, *учи'тись*, *працюва'ти* тощо) та у формах того самого слова (*ба'тько* – *батьки'*, *пи'ше* – *пишу'*) дає учням 5 класу можливість самостійно зробити висновки про те, що український наголос вільний, бо може припадати на будь-який склад, і рухомий, оскільки при словозміні багатьох слів пересувається з одного складу на інший.

Як відомо, чи не найпоширенішими помилками в усному мовленні є помилки в акцентуації слів. Тому в центрі уваги під час вивчення наголосу стоїть завдання – формувати навички правильного наголошення слів. Крім поданих у підручниках, учитель має запропонувати учням 5 класу завдання, таблиці, звукозаписи з матеріалами, спрямованими на виправлення мовленнєвих помилок у наголошуванні, окрім того за принципом перспективності, й у формах деяких частин мови (*ка'жу*, *бу'ло*; *но'вий*, *тве'рдий*). Серед вправ належне місце повинен посісти аналіз наголошування

слів у художніх, зокрема відомих з уроків літератури поетичних, текстах, які переконують учнів 5 класу, що рівномірне поєднання наголошених і ненаголошених складів є основою ритмомелодики мовлення.

Пропонуємо для узагальнення і систематизації теоретичного й практичного аспектів навчання зразок уроку фонетики в 5 класі на засадах компетентнісного й особистісно-орієнтованого підходів, в якому авторами використано елементи авторської методики О. Рудницької [6]:

ТЕМА. *Звуки мови й звуки мовлення. Голосні і приголосні звуки. Приголосні дзвінки й глухі; вимова звуків, що позначають буквами г і ґ.*

МЕТА: забезпечити засвоєння учнями термінів, що позначають розділи науки про мову; поглибити їхні знання про звуки мови й мовлення, класифікацію їх; формувати вміння розрізняти вивчені групи звуків, передавати звучання слова записом; розвивати слухову і зорову пам'ять школярів; збагачувати словниковий запас; виховувати зацікавлення історією рідної мови, прагнення реалізувати себе в житті, розкрити свій творчий потенціал.

ПЕРЕБІГ УРОКУ

Ознайомлення учнів з темою, метою і завданнями уроку.

Освоєння теми уроку. Виконання системи завдань.

Дослідження – гіпотеза на основі спостереження. Прочитайте слова. Установіть лексичне значення їх за словником. Люди яких професій використовують ці слова?

Фонендоскоп, мегафон, фонетика; графіті, каліграфія, графологія.

Які частини повторюються у трійках слів? Що, по-вашому, означають частинки слів –фон- і –граф-? Яка ж із наук – фонетика чи графіка – вивчає звуки? А яка букви? Поясніть, як ви міркуєте. Розгляньте таблицю 1:

Таблиця 1

Ознайомлення з поняттєвою базою. Поєднайте терміни і визначення їх.

1 графіка	А передавання вимови звука на письмі
2 фонетика	Б найменша мовна одиниця
3 звук	В позначення звука на письмі
4 буква	Г розділ науки про мову, що вивчає

	звуки мови і мовлення
5 звукопис	Г розділ науки про мову, що вивчає знаки письма

Запам'ятайте! Звуки позначають літерами, узятими у квадратіві дужки. Наприклад, [а], [л'], [ж]. Звуків української мови є 38, а звуків мовлення значно більше, тому що у процесі мовлення вони звучать по-різному. Наприклад, у словах *соло* і *сіль* відмінне звучання приголосних, а у словах *село* і *села* – голосних у першому складі.

Вправа «Фонетичні сходи́нки»

1-ша сходи́нка. Назвіть звуки у словах *ліс, сталь, ширма, верба*.

2-га сходи́нка. Вимовте слова кожного рядка. Які звуки в них відмінні? Доведіть, що заміна одного звука іншим призводить до заміни значення слова.

Кит – кіт – кат – кут.

Лак – мак – рак – гак.

Ніч – ніж – ніс – Ніл.

3-тя сходи́нка. Додайте або вилучте один звук у слові, щоб утворилося нове.

Твір (отвір), лавра (лавр), канва (кава), зубр (зуб).

4-та сходи́нка. Переставте місцями звуки, щоб утворилися нові слова.

Колба (бокал), роги (гори), козуб (бузок), тіло (літо).

Зробіть висновок про те, що звук хоча й найменша, але надзвичайно важлива одиниця мови.

Робота з підручником або таблицею. Розгляньмо малюнок, на якому показано органи мовлення. Які органи беруть участь у творенні звуків? Розкажіть, що ви про них знаєте.

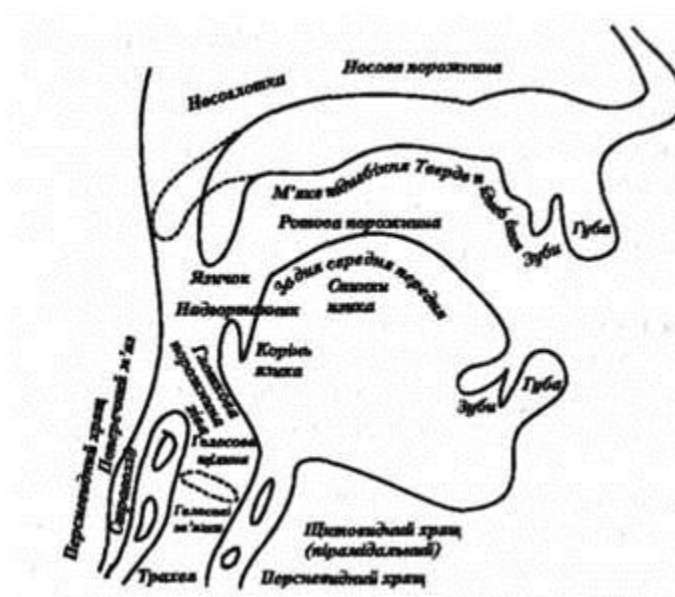
Гра «Луна» з наступним узагальненням. Покладіть пальці на горло і повторюйте за вчителем звуки. Зверніть увагу, за вимови яких звуків голосові зв'язки дрижать?

[а], [н], [п], [о], [е], [ч].

Запам'ятайте! Звуки бувають голосні і приголосні. При вимові голосних зв'язки не дрижать і повітря проходить через ротову порожнину

вільно. При вимові приголосних до голосу додаються шуми, утворені внаслідок подолання перепон у ротовій порожнині. Голосних звуків шість: [a], [o], [и], [e], [i], [y], а приголосних – 32.

Малюнок 1. *Органи мовлення*

Гра «Консонантизм» (За В. Федоренком).

Консонантизм – це система приголосних звуків. За літерами на позначення приголосних звуків установіть зашифровані слова. Підказка: всі вони є назвами професій або посад.

Втрпр (ветеринар), *ртст* (артист), *мнджр* (менеджер), *дрктр* (директор), *вдй* (водій), *бхглтр* (бухгалтер), *пдгг* (педагог).

Оберіть професію, яка вам найбільше до вподоби. Уведіть слово на позначення професії у складне речення.

Вимовте звуки [д] – [т], [з] – [с], [дʲз] – [ц], [г] – [к], [г] – [х].

Запам'ятайте! Приголосні бувають дзвінкі і глухі. При вимові дзвінких приголосних голосові зв'язки дрижать. При вимові глухих – непорушні. Глухі приголосні утворюються лише з шуму, а дзвінкі – з голосу й шуму.

Пояснення вчителя. Дослідження-конструювання

Запам'ятайте! Близькі за звучанням дзвінкі і глухі приголосні становлять пари:

дзвінкі	[б]	[д]	[з]	[ж]	[г]	[г]	[дʲж]	[дʲз]	[-]
глухі	[п]	[т]	[с]	[ш]	[х]	[к]	[ч]	[ц]	[ф]

Не мають парних глухих [м], [в], [н], [л], [р], [й]. їх ще називають сонорними. Легко запам'ятати сонорні звуки так: вони є у слові *віроломний*, тобто підступний.

Замініть дзвінки приголосні парними глухими. Запишіть утворені слова.

Балка, двір, жати, коза, тава, гол.

Диктант із завданням. Запишіть текст. Укажіть слова, у яких усі приголосні лише дзвінки або лише глухі.

Дід тримає в руках чорну бляшанку з гострим дзьобом на верхівці, видається вперед. До бляшанки припасований брезентовий міх. Він схожий на іграшкову гармошку. Коли його розтягувати або стискати, то вихоплюється сизий струмінь диму. Дід щедро обдає вулик димом. Бджоли відповідають сердитим гудінням. Декілька потривожених бджіл золотим німбом кружляють у діда над головою (В. Слапчук).

Що означає слово *німб*? У якому значенні його вжито в реченні?

Яка професія в дідуся? Назвіть голосні та глухі приголосні звуки у слові *пасічник*.

Підсумок уроку:

Гра «Так» чи «Ні». Якщо твердження правильне, кажіть «так». Якщо неправильне – виправте помилку.

Найменша одиниця мови і мовлення – звук.

Звуки мови і мовлення вивчає графіка.

В українській мові 38 звуків, з них – 6 голосних.

Звуки [г] – [х] становлять пару за дзвінкістю – глухістю.

Глухий [ф] має дзвінку парну [в].

Приголосні звуки утворюються за допомогою голосу й шуму.

[м], [л], [н], [р] – це дзвінки, які не мають парних глухих.

Домашнє завдання. Уміти розрізняти вивчені групи звуків. Виконати вправу з підручника.

Отже, укладачі Концепції “Нова українська школа ” спрямовують авторів сучасних навчальних програм, посібників та підручників на комплексне вивчення української мови. У дібраних вправах та уроці, ми спостерігали

міжмовні рівні (фонетика і лексика, орфоепія і синтаксис, орфоепія і морфологія). Такий компетентнісний й особистісно-орієнтовний підхід до вивчення фонетики в 5–6 класах розширює обрії пізнання учнів, змушує їх працювати над собою, цікавитися не тільки цим предметом, але й іншими дисциплінами.

Список використаних джерел

1. Державна національна програма “Освіта. Україна XXI століття ”. Київ : Райдуга, 1994. С. 16.
2. Єрмоленко С. І. Специфіка методики навчання української орфоепії // Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету. 2015. №1. С. 199–205.
3. Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти “Нова українська школа ” на період до 2029 року // Освіта.UA. 2016. URL : https://osvita.ua/legislation/Ser_osv/54258/ (дата звернення: 01.05.2019).
4. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів / Українська мова 5–9 класи (5 клас) // Українська мова і література в школі. 2017. № 4. С. 10–29.
5. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів / Українська мова 5–9 класи (6 клас) // Українська мова і література в школі. 2017. № 5. С. 7–35.
6. Рудницька О. Б. Розробки уроків з української мови для 5 класу : навч. посіб. К. : Дивослово, 2014. 304 с.
7. Скуратівський Л. В. Пізнавальні завдання з української мови : Посіб. для вчителів. К. : Рад. шк., 1987. 144 с.
8. Цінько С. Дидактичний матеріал для розвитку в аудіативних умінь учнів (5 клас) // Українська мова і література в школі. 2012. № 3. С. 12–15.